

Strafferettslig utilregnelighet

Denne artikkel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

En diskusjon om relasjonen mellom jus og psykiatri i
Norge og på Island¹

Linda Gröning, professor, Det juridiske fakultet, Universitetet i Bergen, forsker ved kompetansesenter for sikkerhets-, fengsels-, og rettspsykiatri, Haukeland universitetssykehus, Bergen

Ragnheiður Bragadóttir, professor, Det juridiske fakultet, Islands Universitet

Abstract

Most jurisdictions have rules and doctrines that identify defendants who, due to their mental state at the time of the act, are not accountable for their otherwise criminalised actions. Mental disorders and disabilities are, in this regard, relevant to criminal unaccountability (cf. criminal insanity) across jurisdictions. This article addresses the regulation of criminal unaccountability in Norway and Iceland and discusses how unaccountability is associated with psychiatric notions of mental disorder in legal practice.

The article illuminates how the provisions on criminal unaccountability, and their implementation in practice, differ considerably between Norway and Iceland. The Icelandic provisions have remained unchanged since 1940, whereas the Norwegian provisions were introduced in 2020. There are few Icelandic academic texts on the subject, but many judgements. In Norway, it is the opposite: there are few judgements since the law reform in 2020, but a relatively large body of writing on the provisions. According to Icelandic criminal law, there must be a causal link between defendants mental state(s) and their criminal actions, whereas Norwegian law does not require a causal connection. Nevertheless, similar conditions are considered relevant to criminal unaccountability in both countries. This said, there are significant differences regarding the role of experts, which is more extensively regulated in Norway than in Iceland. Courts in both countries seem to rely on experts in similar ways and emphasise comparable normative arguments for criminal unaccountability. As such, the article reveals interesting tensions between psychiatric and legal aspects of the issue, warranting further comparative research.

1. Title in English: Criminal unaccountability: The relationship between law and psychiatry in Norway and Iceland

Keywords

Criminal responsibility, criminal insanity, forensic psychiatry, comparative criminal law
Straffansvar, strafferettslig utilregnelighet, sakkyndighet, komparativ strafferett

Denne artikel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

Innledning

Strafferettslig utilregnelighet er en grunnleggende forutsetning for straffansvar og straff i mange land (Mackay og Brookbanks, 2022). Til tross for dette er den rettslige diskusjonen om de nordiske lands ulikheter og likheter i stor grad fraværende. Vi ønsker derfor å bidra til en slik diskusjon, gjennom å se nærmere på hvordan strafferettslig utilregnelighet er konstruert i Norge og på Island, og hvorvidt disse landene har forskjellig eller like rettslige løsninger. Vårt fokus er også på relasjonen mellom jus og psykiatri, men da fra et rettslig ståsted. Det betyr at vi vil se på hvilken betydning sakkyndiges psykiatriske perspektiver på psykisk sykdom har for den rettslige forståelsen av utilregnelighet. Vi vil ikke omhandle reglene om den strafferettslige lavalder (Gröning, 2014, s. 314-332; Þórmundsson, 2004, s. 90-95). Det kan merkes at utilregnelighet har blitt mer omtalt i den strafferettslige litteraturen i Norge enn på Island, og vi bygger vår fremstilling på denne litteraturen der det er hensiktsmessig.

Vår fremstilling er strukturert som følger. I punkt 1 presenteres noen innledende refleksjoner om utilregnelighet samt grunnlaget for sammenligningen mellom Norge og Island. Punkt 2 gir en kort oversikt over reglene om (u)tilregnelighet i de to landene. I punkt 3, 4 og 5 behandles tre hovedtemaer. Her utdyper vi betydningen av utilregnelighetsreglene og domstolenes tolkning av disse (punkt 3), beskriver de sakkyndiges mandat og rolle i praktiseringen av reglene (punkt 4), og diskuterer betydningen av de sakkyndiges vurderinger for domstolenes avgjørelser (punkt 5). I hvert av disse punktene behandles Norge og Island hver for seg, selv om vi fortløpende vil omtale noen likheter og forskjeller. En mer inngående diskusjon om disse likhetene og forskjellene gir vi i punkt 6, før vi til sist gir en avsluttende refleksjon i punkt 7.

1. Utgangspunkt om strafferettslig utilregnelighet og grunnlaget for sammenligning mellom Norge og Island

Strafferettslig tilregnelighet kan også omtales som strafferettslig ansvarskapasitet, eller skyldene som er den norske termen, og handler om evnen til å handle riktig og i tråd med de normer straffeloven kommuniserer (se videre Gröning, 2015; Gröning, 2024). Det er et helt grunnleggende premiss i og for strafferetten at de fleste mennesker over den strafferettslige lavalder i utgangspunktet har ansvarskapasitet. Uten det premisset hadde det

ikke gitt mening å straffe mennesker for forbrytelser de anses ansvarlige for. Strafferetten bygger her på filosofiske antakelser om at mennesker har evne til frihet og særlig fornuft i tanke og handling. Tilregnelighet særpreges fremfor alt av den enkeltes evne til å kunne forstå og vurdere sine handlinger i en gitt handlingssituasjon. Det innebærer en evne til fornuftig å kunne vurdere, og ikke minst korrigere, sine handlinger og grunnene for dem i lys av de normer som strafferetten oppstiller.

De fleste land oppstiller likevel noen unntak fra premisset om det ansvarlige mennesket, gjennom regler om utilregnelighet. At det må finnes rom for unntak følger ikke minst av det strafferettslige skyldprinsippet om at «kun den som kunne og burde ha handlet annerledes, kan klandres og holdes strafferettslig ansvarlig for sin handling». Tilstander som tilsier manglende ansvarskapasitet, gjør det urettferdig og urimelig å klandre gjerningspersonen for å ha begått en rettsstridig handling (Gröning, Husabø og Jacobsen, 2023, s. 484-486). Utilregnelighet er derfor også en grunn for helt å frifinne en gjerningsperson fra straffansvar.

I dagens strafferettssystemer knyttes utilregnelighet typisk til alvorlige psykiske sykdomstilstander, funksjonsnedsettelse og bevissthetsforstyrrelser, i tillegg til strafferettslig lavalder. Som et resultat av den store betydning som rettspsykiatrisk sakkyndighet har fått på dette felt, kobles utilregnelighet ofte til *psykiatriske perspektiver* på psykisk sykdom. Hvordan reglene mer konkret skal utformes og avgrenses, og hvilke vilkår som skal definere utilregnelighet, er imidlertid omtvistet og ulike land har ulike løsninger (Gröning, Husabø og Jacobsen, 2019, s. 487-488; Mackay og Brookbanks, 2022). Som vi skal komme nærmere inn på har Norge og Island noe ulike regelutforminger som på noe ulikt vis vektlegger relevansen av psykisk sykdom.

Selv om utilregnelighet kobles til psykiatriske perspektiver er det sentralt ut fra den skyldbaserte forklaringsmodellen at utilregnelighet ikke er et spørsmål om psykiatriske diagnoser. Det er den innvirkning en psykisk lidelse kan anses å ha på den enkeltes fornuftskapasitet i en gitt handlingskontekst og i et gitt handlingsøyeblikk, som prinsipielt er det avgjørende. Med andre ord er det gjerningspersonens mentale tilstand og rettslig relevante funksjonssvikt på handlingstiden som er avgjørende, og ikke hvilken diagnose vedkommende har (Gröning, 2025). En annen sak er at psykiatriske diagnoser i praksis har blitt styrende for utfallet i utilregnelighetssaker (Gröning og Dimitrova, 2023). I flere land er diagnoser på psykoselidelser og særlig schizofreni vanlige blant dem som finnes utilregnelige (Gröning et al. 2022, s. 4, med videre referanser). Dette er som vi skal se tilfelle også i Norge og på Island.

Mer generelt kan utilregnelighetsreglene i Norge og på Island sies å bygge på et felles grunnlag, som del av en nordisk, og sivileuropeisk, rettskultur. Norge og Island har samfunn med en felles historie som ligner hverandre, selv om der også er forskjeller, og som vektlegger de samme rettsprinsippene (Bragadóttir, 2018; Sunde, 2021). Det kan også argumenteres for at

utilregnelighetsreglene i Norge og på Island reflekterer et felles nordisk *normativt perspektiv* på det ansvarlige individet – og grunnene for å frita noen individer fra ansvar (Gröning, 2024). Dette perspektivet er forankret i en anerkjennelse av individets frihet, slik vi har skissert ovenfor, men samtidig i en betoning av humanitet og velferdsideal om å gi omsorg til dem som trenger det (se for ulike forklaringer av en slik modell, Greve, 2007; Träskman, 2013; Pakes, 2020; Crewe et al. 2023; Jacobsen, 2024). Samtidig er der ofte en spenning mellom normative idealer og hvordan regler og praksis har utviklet seg i de nordiske landene, og ulike land kan ha ulike utfordringer.

De ulike nordiske land har også utviklet regler og systemer med ulike særpreg. Sverige skiller seg ut med å ikke ha noen regler om utilregnelighet som en del av ansvarslæren (Gröning et al. 2020; Bennet, 2024). Finland har en regel som i likhet med mange andre land oppstiller vilkår om at gjerningspersonens tilstand innebar manglende handlingsforståelse og/eller kontroll (Finske straffeloven kap. 3 § 4). Samtidig har Finland, i motsetning til alle andre nordiske og europeiske land, ingen særlige strafferettslige reaksjoner om tvungent forebyggende vern for utilregnelige lovbrutere (Putkonen og Vollm 2007). Danmarks utilregnelighetsregel betoner sammenheng mellom utilregnelighet og sinnssykdom, med betydelig rom for skjønn (Danske straffeloven § 16; Baumbach og Elholm 2020, s. 129). Danmark har også, sammenlignet med de andre nordiske land, mange ulike former for særreaksjoner for utilregnelige lovbrutere. Norge og Island har som vi nå vil se, også sine egne særpreg. Denne variasjonen i regler og systemer innenfor en felles nordisk rettskultur gir en spennende innfallsvinkel til komparative undersøkelser. Vår sammenligning mellom Norge og Island kan forankres i noen felles utgangspunkt, og samtidig avdekke hvordan disse utgangspunkt blitt implementert på ulike vis i regler og praksiser omkring utilregnelighet og psykisk sykdom.

2. Utilregnelighetsreglene i Norge og på Island: Oversikt

Norge og Island er begge små land i verden, med en nokså perifer geografisk beliggenhet. Norge er likevel med over 5,5 millioner innbyggere betydelig større enn Island som kun har 389 000 innbyggere. Forskjellen i befolkningsstørrelse kan ha betydning for hvordan systemene for å håndtere og vurdere lovbrutere med psykisk sykdom er utformet. Et land med liten befolkningsstørrelse kan for eksempel ha mindre behov for organisering og spesialisering i disse systemene enn land med stor befolkningen. Befolkningsstørrelse kan også påvirke hvor mange saker om utilregnelighet som avgjøres i domstolene hvert år. Til sammenligning var der i 2023 i Norge 328 000 anmeldte lovbrudd mod straffeloven (Statistisk sentralbyrå), mens tilsvarende tall for Island i 2023 var 12 300 (Tölfræði og skýrslur).

Som de fleste sivileuropeiske land så har både Norge og Island regler om utilregnelighet i straffeloven. I Norge finnes reglene i straffeloven § 20 og på Island reguleres utilregnelighet i straffeloven § 15. Som vi skal se, har de to landene imidlertid ulike regelutforminger med ulike løsninger for den rettslige relevansen av psykisk sykdom. Island har en regel som, i likhet med reglene i de fleste andre land, oppstiller vilkår både om gjerningspersonens sykdomstilstand på handlingstiden og om at denne tilstanden må ha virket inn på det eller de lovbrudd som ble begått. Også utilregnelighetsreglene i Danmark og Finland omfatter vilkår om årsakssammenheng mellom tilstand og handling. Norges regel oppstiller som vi skal komme tilbake til, imidlertid ikke noe slikt vilkår. Ikke noen av landene har regler om nedsatt utilregnelighet som kan medgi at straffansvaret delvis faller bort (for en komparativ oversikt om slike regler, se Johnston et al. 2023) men håndterer slike tilfeller ulikt som en del av straffeutmålingen.²

Både på Island og i Norge er det domstolen som *ex officio* må ta stilling til om en tiltalt var tilregnelig eller ikke, og det er påtalemyndigheten som har bevisbyrden. I begge land er bevistemaet tilregnelighet. Utgangspunktet er at gjerningspersonens skyld, herunder tilregnelighet, må bevises ut over enhver rimelig tvil etter en vurdering av alle omstendigheter i saken. I begge land kan imidlertid bevisterskelen være noe lavere, enn hva som gjelder bevis for andre ansvarsvilkår, men akkurat hvor terskelen ligger er noe uavklart (Þórmundsson, 2004, s. 85-86; Gröning og Melle, 2022, s. 408 med videre referanser). En slik senket terskel har også i begge land blitt problematisert, men på litt ulikt grunnlag (Þórmundsson, 2004, s. 85 – 86; NOU 2014: 10, s. 186 – 188).

I begge land håndteres tilregnelighetsvurderingen prosessuelt som en del av skyldspørsmålet, og den som finnes utilregnelig blir helt frifunnet for straffansvar for de handlinger som saken gjelder. Begge land har imidlertid særlige preventive strafferettslige sanksjoner for lovbrøtere som frifinnes på grunn av utilregnelighet. Disse består i ulike former for tvungen behandling i sykehus, sikkerhets- eller rettspsykiatriske avdelinger (jf. norske straffeloven §§ 62, 63 samt den islandske straffeloven § 62). Preventive reaksjoner på Island kan imidlertid gjennom såkalt sikkerhetsforvaring brukes for en større gruppe lovbrøtere med psykiske lidelser enn hva som er mulig i Norge der slike reaksjoner reserveres for dem som var utilregnelige på handlingstiden.³ I gjengjeld har Norge den særskilte forvaringsstraffen som kan brukes for

2. Ifølge §§ 78 og 80 i den norske straffelov er disse tilfelle formildende omstendigheter ved straffutmålingen eller gir anledning til at straffen kan settes under minstestrafen eller til en mildere straffart. Bestemmelsen i § 16 i den islandske straffelov omhandler mildere psykiske tilstander, som ikke fører til utilregnelighet, men som likevel kan gi grunnlag for at vurdere om straff er hensiktsmessig.
3. I henhold til norsk rett kan kun utilregnelige personer, jf. § 20 idømmes slike sanksjoner, mens det etter islandsk rett er mulig å ilegge personer som omfattes av § 16 såkalt sikkerhetsforvaring, på samme måte som personer som anses utilregnelige etter § 15.

Denne artikel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

tilregnelige lovbyggere, jf. strl. § 40 (Gröning, Husabø og Jacobsen 2023, s. 624-632; NOU 2025: 2, kap. 15 og 16). Denne straffen bygger på tilsvarende preventive betraktninger som sikkerhetsforvaringen på Island. Sakkyndige oppnevnes i begge land av domstolene, men har ulike mandat. Organiseringen av sakkyndigheten og rettspsykiatrien er også ulik mellom landene (se punkt 4).

3. Utilregnelighetsreglene

3.1. Reglene i Norge

Regler om utilregnelighet har vært en del av den norske strafferetten i lang tid, og disse reglene har også blitt endret flere ganger (for et historisk perspektiv, se Skålevåg, 2016). Den primære begrunnelsen for å ha slike regler er å finne i et skyldargument, om at det er urimelig å klandre noen lovbyggere. Utilregnelighet i norsk rett kategoriseres derfor best som en unnskyldningsgrunn, som gjør at gjerningspersonen ikke kan klandres selv om handlingen ikke kan forsvares som rettmessig slik det er tilfellet ved for eksempel nødverge (Gröning, Husabø og Jacobsen, 2023, s. 484-485). Det er imidlertid også vanlig å begrunne reglene med argumenter om allmen- og individualprevensjon, samt relaterte argumenter om straffens skadevirkninger (Gröning, Husabø og Jacobsen, 2023, s. 489-490).

De gjeldende bestemmelsene om utilregnelighet kom til i etterkant av den såkalte 22. juli-saken (RG 2012, s. 1153), som et resultat av en nokså gjennomgripende lovreform (se om reformen, Gröning, 2017; Frøberg, 2020; Gröning, 2021). En sentral intensjon med lovreformen var å skape et tydeligere skille mellom juss og psykiatri (Prop. 154 L (2016 – 2017) s. 12, 82 – 83). Det var særlig den tidligere regelen for utilregnelighet ved psykisk sykdom som sto i fokus for reformen. Denne regelen definerte utilregnelighet med det å være «psykotisk» på handlingstiden, noe som ble omtalt som et «medisinsk prinsipp» (Gröning, Husabø og Jacobsen, 2019, s. 487- 489 med videre referanser). De sakkyndige hadde etter tidligere praksis en betydelig rolle i tilregnelighetssaker og uttalte seg også om hvorvidt lovens terskel for utilregnelighet var oppfylt. For å endre denne situasjonen, og for å begrense de sakkyndiges rolle, forlot lovgiver en lang tradisjon i norsk strafferett, der forutberegnelighet gjennom klare vilkår i loven var idealet. I stedet fremmet lovgiver en regel som medgir stor rom for skjønn og som krever at domstolene, og særlig Høyesterett, presiserer utilregnelighetsnormen gjennom rettspraksis (Prop. 154 L (2016-2017) s. 7, 13). Per dags dato foreligger tre avgjørelser om utilregnelighet etter gjeldende regler fra Høyesterett, HR-2023-1242-A, HR-2023-1243-A og HR-2025-662-A.

Bestemmelsene om utilregnelighet finnes i straffeloven § 20 andre og tredje ledd og har følgende ordlyd:⁴

Denne artikkel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

(Den som på handlingstidspunktet er under 15 år, er ikke strafferettslig ansvarlig.)

Det samme gjelder den som på handlingstidspunktet er utilregnelig på grunn av

- a. sterkt avvikende sinnstilstand*
- b. sterk bevissthetsforstyrrelse eller*
- c. høygradig psykisk utviklingshemming.*

Ved utilregnelighetsvurderingen etter annet ledd skal det legges vekt på graden av svikt i virkelighetsforståelse og funksjonsevne.

Bestemmelsen angir både *grunnvilkår* om at det må foreligge en nærmere bestemt mental tilstand (bokstav a-c), og et *tilleggsvilkår* om at gjerningspersonen må være «utilregnelig på grunn av» tilstanden. Grunnvilkårene er alle rettslig definerte vilkår for medisinske tilstander som kan kvalifisere for utilregnelighet. De svarer slik sett ikke direkte til psykiatriske diagnoser, selv om disse vil danne et viktig utgangspunkt for retten gjennom de sakkyndiges vurderinger (se videre nedenfor i punkt 4). Grunnvilkårene er ment å være uttømmende, slik at det kun er tilstander som omfattes av bokstav a-c som kan gjøre at en person anses som utilregnelig. De er også ment å være alternative valg i relasjon til tilleggsvilkåret (jf. a, b «eller», c), slik at en tilstand må oppfylle minst ett av vilkårene for å kunne vurderes opp mot tilleggsvilkåret. Bestemmelsens oppbygning medfører at vurderingen må gjøres i to trinn: Først må det vurderes om gjerningspersonen på handlingstiden var i en tilstand som omfattes av grunnvilkårene i bokstav a-c. Deretter må retten ta stilling til om alvorligheten av tilstanden tilsier at gjerningspersonen var «utilregnelig på grunn av» den.

Vilkåret «sterkt avvikende sinnstilstand» i bokstav a omfatter etter forarbeidene symptomtunge, alvorlige psykiske tilstander (se f.eks. Prop. 154 L (2016-2017) s. 229). I kjerneområdet for dette grunnvilkåret ligger de «aktive» psykosetilstandene der gjerningspersonen har en vesentlig svikt i evnen til å forstå sitt forhold til omverdenen (jf. HR-2019-653-A; se også Gröning et al. 2019). Det er dermed ikke tilstrekkelig å ha en diagnostisert alvorlig psykisk lidelse, slik som schizofreni (Prop. 154 L (2016-2017) s. 229). I tillegg til psykosetilstandene kan bokstav a omfatte tilstander som innebærer en tilsvarende stor svikt i virkelighetsforståelse og/eller funksjonsevne som det å være psykotisk. I forarbeidene sies at slike tilstander kan skyldes for eksempel neurologiske lidelser, slik som demens,

4. I fjerde ledd finnes også en regel om selvforskyldt rus og utilregnelighet som vi ikke omtaler i denne artikkel: Den som forbigående er utilregnelig som følge av selvforskyldt rus, fritas ikke for straff, med mindre særlige grunner tilsier det. Den som har en vedvarende tilstand som nevnt i annet ledd bokstav a og som selvforskyldt fremkaller en utilregnelighetstilstand, kan straffes dersom særlige grunner tilsier det.

hjerneskadene, infeksjonssykdommer, feberdelirier og autismelidelser. Det åpnes også for at en «sterkt avvikende sinnstilstand» kan være et resultat av flere ulike samvirkende diagnoser (Prop. 154 L (2016-2017) s. 76, 229). Høyesterett har imidlertid uttalt at (samvirkende) lidelser sjelden oppfyller grunnvilkåret om sterkt avvikende sinnstilstand. Grunnvilkåret i bokstav a krever «en avgjørende innflytelse på virkelighetsforståelsen», slik at det handler om en «massiv sykdom på sinnet» (HR-2023-1243-A, avsn. 37 og 39). Ut fra forarbeidene og Høyesteretts uttalelser faller personlighetsforstyrrelser utenfor grunnvilkårets anvendelsesområde (Prop. 154 L (2016-2017) s. 13, 67, 76; Innst. (2018-2019) s. 13-14; HR-2023-1243-A, avsn. 39).

Grunnvilkåret «sterk bevissthetsforstyrrelse» i bokstav b omfatter «absolutt», eller fullstendig, og «relativ» bevisstløshet (Gröning, Husabo og Jacobsen, 2023, s. 504-506 med videre henvisninger). Absolutt bevisstløshet innebærer at all evne til å bevege seg og erfare hva man gjør, er borte, slik som når man er i koma. I praksis er det den relative bevisstløsheten som er av betydning, og som innebærer at «forbindelsen med det vanlige jeg» er borte, og at sanseintrykk ikke blir «registrert, bearbeidet og lagret i hukommelsen» (Ot.prp. nr. 87 (1993-1994) s. 23; Rt. 2008 s. 549 avsn. 34; NOU 2014: 10 s. 51; Prop. 154 L (2016-2017) s. 84). Slike bevissthetsforstyrrelser kan ha ulike årsaker, som for eksempel lavt blodsukker ved diabetes og forvirringstilstand etter et epileptisk anfall. Slike tilstander er typisk kortvarige og reiser utfordringer for de sakkyndige med hensyn til å påvise tilstanden i ettertid (Melle, 2015, s. 650). Det er få frifinnende saker som angår bokstav b⁵ og disse handler ofte om bevismessig tvil. LF-2020-134224 gjaldt uprovosert vold. Lagmannsrettens flertall kom til at det ikke kunne utelukkes at tiltalte hadde sterk bevissthetsforstyrrelse ved gjerningsøyeblikket, og at denne skyldtes hjernerystelse. Et annet eksempel er LE-2021-22470. I den saken ble tiltalte frifunnet på grunnlag av uttalelser fra de sakkyndige om at «det er lite sannsynlig at observanden hadde lavt blodsukker under fremsettelse av grove trusler mot samboer, men dette kan ikke helt utelukkes da psykisk stress i seg selv hos noen med type 1 diabetes kan utløse lavt blodsukker selv om høyt blodsukker er det vanligste».

Grunnvilkåret «høygradig psykisk utviklingshemming» i bokstav c skal ifølge forarbeidene avgrenses ved en veiledende øvre grense for intelligenskvotient (IQ) på ca. 60 (Prop. 154 L (2016-2017) s. 76, 229). Det må imidlertid gjøres en helhetlig vurdering av personens funksjonsevne, der også andre aspekt enn IQ vektlegges (Prop. 154 L (2016-2017) s. 76, 229). Sakkyndiges IQ-tester og funksjonsvurderinger av tiltalte er her sentrale (Westrum og Gröning, 2022, s. 219). I rettspraksis har ofte den tiltaltes målte IQ vært avgjørende for om vedkommende har blitt funnet utilregnelig eller ikke. I LB-2021-38187 la for eksempel Lagmannsretten til grunn at tiltalte hadde

5. Før lovendringen var det 1 til 2 saker i året som ledet til frifinnelse, se Hartvig, Rosenqvist og Stang, Bevisstløshet i strafferettslig forstand i Norge 1981-2000 og Rosenqvist, Rettspsykiatri, 2009, p. 65, og det ser ut å være enda færre etter lovendringen i 2020.

en «IQ på 61, og at dette også er representativt for hans faktiske funksjonsnivå i hverdagen». Tiltalte ble funnet tilregnelig. Det har vært omdiskutert hvordan den veiledende IQ grensen skal forstås og vektlegges når tiltalte har flere lidelser. I LF-2024-154424 var tiltalte diagnostisert både med psykisk utviklingshemming og autismespektrumlidelse. Det ble estimert at vedkommende hadde en IQ på ca. 65 men på grunn av sine lidelser fungerte dårligere enn det dette evnenivået isolert sett skulle tilsi. Lagmannsrettens flertall mente at tiltalte måtte finnes tilregnelig, mens mindretallet mente det motsatte. Saken gikk til Høyesterett som slo fast at en person med en IQ rundt 65 kan anses som høygradig psykisk utviklingshemmet dersom det foreligger alvorlige svikt i kognitive, praktiske og sosiale evner. Det er her ikke avgjørende om svikten skyldes tiltaltes psykiske utviklingshemming eller om den også kan kobles til tiltaltes autismespektrumlidelse. Vilåret «høygradig psykisk utviklingshemming» etterspør en totalvurdering hvor ikke bare IQ, men også gjerningspersonens kognitive, praktiske og sosiale ferdigheter inngår (HR-2025-662-A, avsn. 46).

Tilleggsvilåret etterspør en helhetlig skjønnsmessig vurdering av hvorvidt alvorligheten i gjerningspersonens tilstand tilsier utilregnelighet eller ikke (Prop. 154 L (2016-2017) s. 55). Forarbeidene gir noe veiledning om utgangspunktene for å trekke denne grensen, gjennom å gjøre det klart at utilregnelighet handler om hvem det er *rimelig og rettferdig* å klandre (Prop. 154 L (2016-2017) s. 230). I utilregnelighetsvurderingen skal det her etter § 20 tredje ledd legges vekt på «graden av svikt i virkelighetsforståelse og funksjonsevne». Som vi skal komme tilbake til i punkt 4 er det sentralt i de sakkyndiges mandat å opplyse retten om disse momentene, mens det kun er retten som kan ta stilling til om tiltalte skal anses utilregnelig. Høyesterett har presisert at det for utilregnelighet på grunn av sterkt avvikende sinnstilstand, jf. § 20 andre ledd bokstav a, er den kognitive og mentale svikten som er av betydning (HR-2023-1243-A, avsn. 46).

Av særlig interesse er videre at Høyesterett har vist til «planlegging» som et relevant moment i utilregnelighetsvurderingen. Høyesterett uttalte i HR-2023-1242-A at:

«[...] når vilåret i § 20 andre ledd bokstav a er oppfylt, vil det først og fremst være aktuelt at god kognitiv og mental funksjon leder til straffansvar der lovbruddene er planlagt over en viss tid. I slike tilfeller vil det – til tross for den avvikende sinnstilstanden på gjerningstidspunktet – kunne være grunnlag for å klandre gjerningspersonen for de valg vedkommende har tatt. Det vil derfor kunne være rimelig og rettferdig at vedkommende idømmes straff. Der en gjerningsperson i sterkt avvikende sinnstilstand gjennomfører et lovbrudd uten forutgående planlegging, vil dette gjerne stille seg annerledes.» (HR-2023-1242-A, avsn. 32).

Det er noe uklart hvordan dette argumentet om planlegging skal forstås, og hvor langt det kan strekkes. Den mest nærliggende tolkningen av Høyesteretts uttalelser er at planlegging er et moment som *kan* belyse funksjonsevne, men som ikke isolert sett kan *begrunne* straffansvar. Noe annet er problematisk

da det vil kunne åpne for ulik behandling av lovbrøyttere med like alvorlig psykisk sykdom, og kunne lede til at personer som burde frifinnes straffes – og omvendt (se videre, Gröning og Melle, 2024).

Uansett så er terskelen for utilregnelighet ment å være høy. Frifinnelse på grunn av utilregnelighet er kun aktuelt for meget alvorlige, symptomtunge tilstander (Prop. 154 L (2016-2017) s. 229; Innst. 296 L (2018-2019) s. 3; HR-2023-1242-A, avsn. 30; HR-2023-1243-A, avsn. 37 og 39). Tilleggsvilkåret etterspør imidlertid ikke noen vurdering av sammenheng mellom tilstand og lovbrudd. Det avgjørende er som forklart gjerningspersonens svikt i virkelighetsforståelse og kognitiv funksjonsevne på handlingstiden (Prop. 154 L (2016-2017) s. 68-69; NOU 2014: 10, s. 129; HR-2023-1242-A, avsn. 29 og HR-2023-1243-A, avsn. 42). Det ikke å vurdere årsakssammenheng i norsk rett har en lang historikk, og har i senere tid blitt begrunnet i lys av usikkerheten ved en slik vurdering (Gröning, Husabø og Jacobsen, 2023 s. 292 med videre referanser). Det har imidlertid blitt drøftet i litteraturen om rettens skjønn kan omfatte vurderinger av årsakssammenheng (Langbach, 2023). Det kan også problematiseres om Høyesteretts argument om planlegging innebærer at en slik sammenheng indirekte kan vektlegges (Gröning og Melle, 2024, s. 180 – 184).

3.2. Reglene på Island

Reglene om tilregnelighet i islandsk rett bygger på det synspunkt at personer som mangler forståelse og evne til å kontrollere sine handlinger, ikke er egnet for straff. Synspunktet er at straff ikke har noen spesialpreventiv virkning for disse individene. Det anses heller ikke for å svekke straffens allmennpreventive effekt at et lite antall sinnslidende lovbrøyttere ikke straffes for sine handlinger. Den misbilligelse og fordømmelse som straffen innebærer, har liten virkning på tiltalte som mangler den mentale evnen til å skille mellom rett og galt. I tillegg fremheves at hensyn til rettferdighet og medmenneskelighet taler imot å straffe slike personer (Þórmundsson, 2004, s. 89-90). Skyldhensynet er ikke fremhevet slik som i norsk rett, men danner likevel et grunnleggende hensyn for hvorfor noen lovbrøyttere ikke holdes ansvarlige.

Til forskjell fra i Norge har de islandske reglene om tilregnelighet vært uendret i den alminnelige straffeloven nr. 19/1940 (straffeloven) siden lovens vedtakelse.⁶ Fordi reglene er så gamle, finnes det mange dommer som omhandler tolkning av disse reglene. Tilregnelighet gjelder siktedes personlige evne til å kunne holdes strafferettslig ansvarlig, og er alltid en forutsetning for straffansvar. Det innebærer at siktede ikke anses skyldig og blir frifunnet dersom vedkommende er utilregnelig. Etter den rådende ansvarslæren klassifiseres utilregnelighet som en subjektiv straffrihetsgrunn, som kun vurderes dersom det foreligger forhold i saken som gir grunn til det (Þórmundsson, 2004, s. 84). Straffelovens § 15 angir vilkårene for utilregnelighet og lyder slik:

6. Den kriminelle lavalder er 15 år, if. straffelovens § 14.

«Personer skal ikke straffes dersom de på grunn av sinnssykdom, psykisk utviklingshemming, degenerasjon, svekket bevissthet eller annen tilsvarende tilstand, var fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger på handlingstidspunktet.»

Denne artikkel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

Bestemmelsen inneholder tre vilkår:

- a) Tiltalte må ha vært sinnssyk eller ha vært påvirket av en av de tilstandene som er nevnt i paragrafen, i en slik grad at det kan føre til straffrihet.
- b) Sykdommen eller tilstanden må ha vært til stede på handlingstidspunktet.
- c) Det må foreligge en årsakssammenheng mellom sykdommen/tilstanden og den straffbare handlingen, slik at tiltalte var fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger.

I merknadene til lovforslaget til straffeloven fremgår det kun at § 15 omfatter de psykiske avvikstilstander som alltid bør føre til straffrihet og at det er opp til domstolene å vurdere hvorvidt tiltalte var i slik tilstand (Alþingistiðindi, 1939, s. 358). Ettersom vilkårene som benyttes i § 15 ikke er medisinske, men juridiske, samsvarer de ikke med noen medisinske diagnoser. I tillegg er det nå over 85 år siden bestemmelsen ble vedtatt, og i løpet av denne tiden har det skjedd betydelige endringer og fremskritt innen medisin og psykiatri. De juridiske vilkårenes betydning har her endret seg over tid. Når disse vilkårene skal tolkes, må domstolene derfor støtte seg til nyere vitenskapelig forskning (Bragadóttir, 1995, s. 72). Ved tolkning av medisinske begreper i strafferetten har det dominerende synspunktet vært at man skal bygge på samtidens medisinske definisjoner av sykdommer.

Termen «sinnssykdom» viser til alvorlige psykiske lidelser som forstyrrer personens personlighet og virkelighetsoppfatning, for eksempel schizofreni og bipolar affektiv lidelse (Þórmundsson, 2004, s. 107). Disse sykdommene kan føre til psykosetilstander, hvor pasienten opplever psykotiske vrangforestillinger og hallusinasjoner. I H 418/1989 drepte tiltalte en mann, skrev med hans blod og tegnet hakekors på veggen i leiligheten hans. Tiltalte led av alvorlig paranoid schizofreni, vrangforestillinger og en svekket virkelighetsoppfatning. Han ble funnet utilregnelig etter § 15 og derfor frifunnet. De sykdommene som anses utgjøre «sinnssykdom» etter § 15 kan noen ganger være relativt kroniske. Men de kan også være svingende, slik at den som er rammet tidvis er veldig syk og innimellom fungerer godt. Det er også mulig at vedkommende fungerer godt på enkelte områder til tross for sykdommen (Bragadóttir, 2018, s. 262). Det finnes imidlertid dommer, for eksempel H 41/2004, hvor det understrekes at personer som lider av en så alvorlig sinnslidelse som psykose i mange år sannsynligvis er syke hele tiden – selv om symptomene varierer – fordi sykdommen påvirker hele personligheten. Disse personene anses for å være sinnssyke i tråd med dette vilkåret i § 15. Her koples altså vilkårene for utilregnelighet tett opp mot psykiatriske diagnoser.

Psykisk utviklingshemming er en varig og som regel medfødt tilstand, men graden av intellektuell funksjonsnedsettelse må være relativt alvorlig for å kunne tilsis utilregnelighet. Tiltaltes estimerte IQ må typisk ligge rundt ca.

Denne artikel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

55-60 poeng. Funksjonsnedsettelsen skal imidlertid ikke vurderes utelukkende basert på IQ, men tiltaltes psykiske tilstand må vurderes helhetlig. Det finnes få dommer hvor psykisk utviklingshemming har ført til utilregnelighet. I en dom fra tingretten i Nordøst-Island (S-146/2015) ble tiltalte funnet skyldig i seksualforbrytelser mot to gutter på 5 og 7 år. Hans IQ var målt til ca. 42, han var svært aggressiv, hadde sterkt avvikende seksuell tiltrekning mot barn og ble ansett som farlig – både for barn og voksne. Han ble funnet utilregnelig og frifunnet etter § 15.

Verken vilkåret psykisk utviklingshemming eller vilkåret sinnssykdom omfatter personlighetsforstyrrelser.⁷ I L 639/2022 ble tiltalte blant annet dømt for grov vold og forbrytelser i nære relasjoner mot sin mor, samt for trusler om vold mot polititjenestemenn. Han hadde en lang historie med vold, psykisk sykdom, samt alkohol- og rusmisbruk. I 2006 ble han frifunnet for drapsforsøk, etter å ha stukket sin far, fordi han da ble vurdert som utilregnelig. Han ble sist innlagt på en akuttpsykiatrisk avdeling i 2018, og ble deretter diagnostisert med flere avhengighetslidelser og personlighetsforstyrrelser. På domstidspunktet forelå det ingen tegn til psykose. Han ble vurdert som i stand til å forstå samfunnets lover og regler, og til å skille mellom rett og galt, men viste klare tegn til asosial atferd og moralsk likegyldighet. Han ble vurdert som tilregnelig etter § 15. I 2024 drepte han sin mor. Byretten vurderte ham som tilregnelig, henviste til § 16 og dømte ham til sikkerhetsforvaring etter § 62 (Byretten i Reykjavík S-246/2025).

Degenerasjon refererer til somatiske degenerative lidelser i hjernen, som kan føre til psykisk utviklingshemming tilsvarende medfødt utviklingshemming, men som også kan forårsake endringer i følelsesliv og karakter, for eksempel senilitet (Þórmundsson, 2004, s. 108). Det finnes ingen rettsavgjørelser hvor degenerasjon har ført til utilregnelighet, men i L 590/2021 vurderte en nevropsykolog tiltaltes tilstand for å utelukke begynnende demens.

Det finnes heller ingen dommer som gjelder svekket bevissthet, men dette betegner redusert eller endret bevissthet som følge av somatiske eller psykologiske årsaker, for eksempel epilepsi, hjernerystelse eller andre hodeskader, samt patologisk rus på et svært høyt nivå. Tilstander som er forårsaket av selvforskyldt rus fritar imidlertid ikke en person for straffansvar, jf. straffeloven § 17.⁸ Et unntak gjelder dersom tiltalte var «fullstendig bevisstløs», altså i koma, men det anses som lite sannsynlig at noen begår en forbrytelse i en slik tilstand.

Straffeloven § 15 sin opplisting av tilstander er ikke uttømmende, etter som paragrafen avsluttes med formuleringen «en annen tilsvarende tilstand». Dette skal sikre at situasjoner som tilsvarer de tidligere nevnte får samme

7. Personlighetsforstyrrelser omfattes imidlertid av bestemmelsen i strl. § 16. Se videre Jónatan Þórmundsson: *Afbrot og refsíabyrgð III* (2004), s. 107-108.

8. Se for eksempel L 552/2019 (tilregnelig på gjerningstidspunktet), L 105/2021 (midlertidig psykose grunnet rusmiddelbruk, tilregnelig), og L 542/2022 (påvirket av medisin og cannabis, tilregnelig).

rettsvirkning. Eksempler på slike tilstander er forvirringstilstander, hjernebetennelse og patologiske, plutselige reaksjoner, alle av svært alvorlig karakter (Þórmundsson, 2004, s. 108). Det finnes ingen rettsavgjørelser som omhandler slike tilstander.⁹

Den psykiske sykdommen eller utviklingshemmingen nevnt i § 15 må være til stede på tidspunktet når den straffbare handlingen ble begått. Dersom tiltalte var utilregnelig på dette tidspunktet, skal vedkommende frifinnes, selv om vedkommende ikke lenger er utilregnelig når dommen avsies. Sakkyndige vurderer om tiltalte har en sykdom eller utviklingshemming i henhold til § 15, og om denne var til stede på gjerningstidspunktet. Det avgjørende er om symptomene på dette tidspunktet var så alvorlige at de påvirket gjerningspersonens evne til å oppfatte og forstå virkeligheten (Þórsdóttir, 2025, s. 17-18).

Til slutt må den islandske dommeren, til forskjell fra den norske dommeren, vurdere om det foreligger en årsakssammenheng mellom den psykiske tilstanden og handlingen, slik at tiltalte var fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger. Dette er en krevende vurdering, og dommeren baserer sin avgjørelse på de sakkyndiges vurderinger av de to førstnevnte vilkårene. Rettspraksis viser hvilke momenter som vektlegges i denne vurderingen. En uprovosert forbrytelse og/eller mangel på logisk forklaring på handlingen (H 33/1949: manddrab og legemsbeskadigelse, og Byretten i Reykjavík S-2781/2021: tiltalte kørte på 209 km hastighet, hvor højest tilladte hastighet var 90 km, i alvorlig mani på grund af bipolar affektiv sindslidelse), liten eller ingen forutgående planlegging (Byretten i Reykjanes S- 849/2011: tiltalte strangulerte sin kærester), og forbrytelser begått uten forsøk på å skjule dem (H 33/1949), har blitt ansett som indikasjoner på at tiltalte var ute av stand til å kontrollere sine handlinger og dermed utilregnelig. På den annen side har domstolene ansett tiltalte som tilregnelige når de har planlagt eller forberedt forbrytelsen (H 8/1998: to brødre tok en mann med til et avsidesliggende sted og drepte ham, og H 198/2011: et planlagt sjalusidrap), begått den i hemmelighet (H 198/2011), visst at handlingen var galt, og hatt innsikt i handlingens karakter (H 198/2011).

Dersom tiltalte ikke er tilregnelig, skal vedkommende frifinnes. Det kan da ilegges sikkerhetsforvaring eller andre mindre inngripende tiltak etter straffeloven § 62, dersom det er nødvendig av hensyn til rettssikkerheten å forhindre at vedkommende utgjør fare for seg selv eller andre. Dette skjer nesten alltid når utilregnelige personer begår alvorlige forbrytelser.

I denne sammenhengen må også straffeloven § 16 omtales som er nært knyttet til § 15 (Þórmundsson, 2004, s. 84). Bestemmelsen omfatter ulike lettere psykiske lidelser og utviklingsforstyrrelser som ikke er like alvorlige som de som omfattes av § 15. Dersom tiltalte lider av slike tilstander, er vedkommende

9. Se imidlertid L 10/2023 der tiltalte hadde autisme, kognitiv språkforstyrrelse og ADHD, og L 400/2023 der tiltalte var innenfor autismespekteret, med alvorlig personlighetsforstyrrelse, særegne tvangstanker, hobbyer og marginaliserte meninger. Begge ble ansett som tilregnelige etter § 15.

tilregnelig og blir ikke frifunnet. Det må imidlertid vurderes om straffen kan forventes å ha en ønsket effekt. En legeerklæring om tiltaltes tilstand skal innhentes før domstolen tar stilling til dette spørsmålet. Tiltaltes mentale tilstand på gjerningstidspunktet må bevises, men tilstanden på domstidspunktet har størst betydning, jf. L 195/2021. Selv om § 16 krever at en legeerklæring skal innhentes før det vurderes om straff kan være effektiv, er det domstolene som fatter den endelige avgjørelsen, jf. L 195/2021 og L 547/2019. I H 75/2017 ble tiltalte dømt for ran. Han var mentalt utviklingshemmet, med en kognitiv utvikling tilsvarende et barn på 9-12 år. Høyesterett fant ham tilregnelig, og at straffen kunne være effektiv, men også at den kunne bli uutholdelig for tiltalte, blant annet på grunn av hans utviklingshemming. Han ble dømt til 18 måneders fengsel, men dommen åpner for at Kriminalomsorgen, basert på en forhåndsvurdering fra sakkyndige, kan tillate at domfelte soner midlertidig eller hele straffen på en helse- eller behandlingsinstitusjon. Dersom dommeren mener at straff ikke vil være effektiv, kan sikkerhetsforvaring og andre tiltak etter § 62 benyttes, på samme måte som for utilregnelige personer, jf. § 15.

4. De sakkyndiges mandat og rolle i praktiseringen av reglene

4.1. Sakkyndige i Norge

Sakkyndige i Norge kan kun være rettsoppnevnte, og deres oppdrag styres av mandatet de får av retten. Det vanlige er at det oppnevnes to sakkyndige, og det skjer kun hvis der er tvil om gjerningspersonens tilregnelighet. Behovet for en rettspsykiatrisk undersøkelse identifiseres ofte under forundersøkingen. Det er dermed ofte påtalejuristen som tar initiativ til at sakkyndige oppnevnes. Den rettsmedisinske kommisjon har i samråd med Riksadvokaten, Domstoladministrasjonen og Dommerforeningen utarbeidet et standardmandat som presiserer hva de sakkyndige skal utrede (tilgjengelig via www.sivilrett.no/drk). I relasjon til utilregnelighetsreglene i § 20 andre og tredje ledd skal de sakkyndige i korthet opplyse om to ting: om den undersøkte kan ha en tilstand som kan medføre at retten finner at et eller flere av grunnvilkårene i bokstav a-c er oppfylt, og hvor alvorlig tilstanden(e) er med hensyn til tiltaltes svikt i virkelighetsforståelse og funksjonsevne. De sakkyndige skal diagnostisere tiltaltes tilstand etter anerkjente diagnoseverktøy, men det sentrale er at de gir en utfyllende beskrivelse av alvorligheten av tilstanden, som premissgrunnlag for rettens vurdering. De skal ikke vurdere lovens vilkår, men dette er det kun retten som gjør.

I tillegg til mandatet, finnes en forskrift om rettspsykiatriske undersøkelser og sakkyndige (FOR-2020-09-30-1921) som gir formelle rammer for de sakkyndiges oppdrag. I denne forskriften fremgår blant annet i § 2 at en sakkyndig må være lege eller psykolog og ha autorisasjon etter helsepersonelloven. Det fremgår også at den sakkyndige og minst én av de sakkyndige når de er flere, skal være godkjent spesialist på et fagområde som er relevant for den aktuelle

rettspsykiatriske undersøkelsen. Det er på enkelte områder utfordrende å finne sakkyndige med tilstrekkelig ekspertise, fordi Norge er et lite land med relativt få sakkyndige. Utredning av psykiske lidelser hos barn og unge er her et område som etterspør flere sakkyndige med relevant ekspertise (Gröning et al. 2021; Øverland et al. 2026).

Det er sentralt at de sakkyndige kun skal uttale seg innenfor egen fag-ekspertise. De skal som nevnt ikke uttale seg om rettslige vilkår, og retten og partene bør heller ikke spørre om det. Denne begrensningen går også eksplisitt frem av § 5 bokstav b i forskriften. Det er generelt sentralt at de sakkyndige redegjør for usikkerhetsmomenter og tvil i vurderingene angående gjerningspersonens medisinske tilstand (Gröning og Melle, 2023).

For å sikre en ensartet sakkyndigpraksis, så finnes *Den rettsmedisinske kommisjon* som har som oppgave å kvalitetssikre alle erklæringer. Kommisjonen har imidlertid ikke mandat å overprøve vurderingene fra de sakkyndige, men kontrollerer kun at vurderingene holder god nok faglig standard i relasjon til å besvare mandatet. I 2022, var det 688 rettspsykiatriske erklæringer (Årsmelding fra Den rettsmedisinske kommisjon). Bare et mindretall av disse gjaldt saker der den tiltalte ble funnet utilregnelig i domstolene. Det finnes ikke full oversikt over hvor mange disse sakene er. Det finnes offentlig statistikk kun for de saker der tiltalte idømmes en strafferettslig særreaksjon. I 2021 var dette totalt 72 saker og i 2022 var det totalt 74 saker (Statistikk fra Nasjonal koordineringsenhet for dom til tvungent psykisk helsevern og Sentral fagenhet for dom til tvungen omsorg). Vi vet også at det er ganske få av de som frifinnes på grunn av utilregnelighet som ikke idømmes en særreaksjon, slik at et rimelig estimat er at det er i underkant av 100 saker hvert år der tiltalte frifinnes på grunn av utilregnelighet.

I Norge er rettspsykiatrien i liten grad spesialisert. De sakkyndige forventes likevel å ta kortere spesialiseringskurs som arrangeres av Den rettsmedisinske kommisjon og Nasjonalt kompetansenettverk for sikkerhets- fengsels- og rettspsykiatri (NOU 2014: 10, s. 221 – 222).

4.2. Sakkyndige på Island

Ettersom utilregnelighet er en subjektiv straffrihetsgrunn i den islandske ansvarslæren, er det en formodning i den enkelte straffesak om at tiltalte er tilregnelig. Tiltaltes mentale helse blir, tilsvarende som i Norge, derfor ikke undersøkt med mindre det foreligger forhold som gir grunn til å tvile på tilregneligheten. Dette kan være opplysninger om hans helsetilstand, men også selve forbrytelsen kan i visse tilfeller gi grunnlag for en mentalundersøkelse. Når den siktede har begått alvorlige forbrytelser, som for eksempel drap, brannstiftelse eller seksualforbrytelser mot barn, blir tiltaltes mentale helse som regel undersøkt. I slike saker mener man at selve forbrytelsen kan gi indikasjoner på psykisk sykdom, men det har også betydning hvordan forbrytelsen ble begått og hvem den var rettet mot (Tómasson, 1954, s. 32-33). Det sker sjelden at tiltaltes mentale helse blir undersøkt i saker om

Denne artikel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

ikke-personfarlig kriminalitet, og i de tilfeller har vedkommende oftest vært syk lenge tidligere, se H 164/2003 (tingsødelæggelse, tilregnelig).

Det finnes ikke like detaljerte regler som i norsk rett om de sakkyndige og deres oppdrag. Reglene på Island gis av straffeprosessloven nr. 88/2008 som omhandler mentalundersøkelser. Det finnes ikke noen regler om hvordan slike undersøkelser skal utføres, men det har over tid utviklet seg praksiser som de sakkyndige følger. Det er en forutsetning for en mentalundersøkelse at det foreligger begrunnet mistanke om at tiltalte har begått en straffbar handling som kan medføre fengselsstraff. Ofte blir siktede som er mistenkt for alvorlig kriminalitet varetektsfengslet, og i slike tilfeller er det allerede konstatert at vilkåret om fengselsstraff er oppfylt.

Det er som i Norge dommeren som ved kjennelse beslutter om det skal gjennomføres en mentalundersøkelse. Til forskjell fra i Norge kan imidlertid mentalundersøkelse gjennomføres uten domstolens beslutning hvis det foreligger et utvetydig samtykke fra den siktede. Både påtalemyndigheten og den siktedes forsvarer har uansett en generell plikt til å sørge for at dommeren får de nødvendige opplysningene for å kunne vurdere tilregneligheten (Þórmundsson, 2004, s. 85).

Både aktor og tiltalte kan, hver for seg, anmode om en mentalundersøkelse etter at saken er reist. Dommeren utpeker da én eller to sakkyndige til å gjennomføre undersøkelsen. Den rettsoppnevnte sakkyndige må ha nødvendige kvalifikasjoner for å gjennomføre undersøkelsen. Kjennelsen skal klart angi hva som skal vurderes, når vurderingen skal være ferdig, og hvem som skal ha anledning til å ivareta sine interesser under gjennomføringen. Dommeren kan på eget initiativ tilføye punkter til mandatet for undersøkelsen. De sakkyndige skal utføre sitt arbeid etter beste faglige skjønn og utarbeide en begrunnet vurdering, som de må være forberedt på å forklare for retten. Dommeren skal gi veiledning til den sakkyndige om vurderingens innhold.

Formålet med en mentalundersøkelse er å gi dommeren en ekspertvurdering av tiltaltes psykiske helse, slik at dommeren på dette grunnlaget kan vurdere tilregnelighet. Det finnes ingen lovfestede regler for hvordan slike undersøkelser skal gjennomføres, men det har utviklet seg visse praksiser for når og hvordan de utføres. Det er leger og psykologer som vurderer den siktedes psykiske helse. I tillegg til typen forbrytelse anses også den kriminelle historikken, tiltaltes psykiske helse og vedkommendes atferd etter handlingen kunne indikere psykiske problemer. Selv om det er domstolene som avgjør spørsmålet om tilregnelighet, ber dommere ofte ikke bare om en vurdering av tiltaltes psykiske tilstand, men også om denne faller inn under vilkårene i § 15 eller § 16, om tiltalte var fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger, og om vedkommende utgjør en risiko for rettssikkerheten, jf. H 82/2015, L 195/2021 og L 639/2022. Noen ganger tar de sakkyndige selv stilling til dette spørsmålet (Þórmundsson, 2004, s. 96). Som vi forklarte i punkt 4.1, kan ikke sakkyndige i Norge uttale seg om lovens vilkår. Uansett er heller

ikke den islandske dommeren bundet av de sakkyndiges vurdering, men har alltid det siste ordet, jf. for eksempel L 432/2018 og L 126/2020.

Det finnes på Island ikke noe tilsvarende den Norske Rettsmedisinske kommisjon. Tidligere ble det i noen tilfeller innhentet vurderinger fra Legeutvalget, som fungerte i henhold til lov nr. 14/1942. Legeutvalget ble imidlertid avskaffet i 2008, da tilgangen for domstolene til spesialister var blitt betydelig enklere. I dag innhentes det i enkelte tilfeller vurderinger fra rettsoppnevnte spesialister etter at andre spesialisters vurderinger foreligger. Et eksempel er H 198/2011, hvor tiltalte var forelsket i fornærmedes kjæreste og drepte ham. Det var uenighet om tiltaltes tilregnelighet. En sakkyndig ble oppnevnt i tingretten, og deretter to oversakkyndige. Alle tre mente at tiltalte var utilregnelig, og dette ble også resultatet i tingretten. Høyesterett var imidlertid ikke bundet av de sakkyndiges vurdering og fant tiltalte tilregnelig (se nærmere omtale i avsnitt 5.2).

Det finnes ingen offisiell statistikk over hvor mange mentalundersøkelser som gjennomføres årlig i straffesaker, eller i hvor mange tilfeller tiltalte frifinnes på grunn av utilregnelighet. En foreløpig undersøkelse utført av en av forfatterne viser at i perioden 2018-2023 ble tilregnelighet diskutert i 32 dommer i lagmannsretten.¹⁰ De vanligste forbrytelsene var drap og drapsforsøk – i alt 12 saker. Andre vanlige forbrytelser var legemsbeskadigelse, voldtekt og seksuelle overgrep mot barn, samt forbrytelser i nære relasjoner.

Kun i to saker – L 590/2021 og L 186/2022 (se avsnitt 5.2) – ble tiltalte funnet utilregnelig etter straffelovens § 15. Det er derfor klart at i de aller fleste tilfeller anses tiltalte som tilregnelige. Det må imidlertid understrekes at det er relativt vanlig at tingrettsdommer ikke ankes i saker hvor det er liten eller ingen tvil om at tiltalte er utilregnelig.

5. Sakkyndiges betydning for domstolenes avgjørelser

5.1. Betydningen av sakkyndighet i norsk rettspraksis

De sakkyndige har tradisjonelt hatt stor innflytelse på rettens vurderinger om hvorvidt tiltalte er utilregnelige eller ikke. Tidligere rettspraksis viser at retten fulgte de sakkyndiges konklusjoner i de aller fleste saker (Gröning et al. 2019, s. 31 og 37-39 for en oversikt. Se også NOU 2014: 10, s. 214-215). Som forklart skal de sakkyndige nå kun gjøre kliniske vurderinger og ikke uttale seg om lovens vilkår (NOU 2014: 10, s. 16-18). Det betones i forarbeidene at det er retten, basert på den kliniske beskrivelsen de sakkyndige har gitt, som skal anvende loven (Prop. 154 L (2016-2017) s. 121).

De sakkyndige har imidlertid fortsatt etter lovendringen i 2020 stor innflytelse på rettens vurderinger (Gröning og Melle, 2024, s. 185). I flere saker har de sakkyndiges diagnostiske vurderinger og diagnostiske valg også vært

10. Lagmannsretten er en appellinstans som ble etablert 1. januar 2018. Siden er der tre rettsinstanser i Island: tingrett, Lagmannsrett og Høyesterett.

utslagsgivende for rettens konklusjon om utilregnelighet (Gröning og Melle, 2022, s. 408).

For saker om utilregnelighet på grunn av sterkt avvikende sinnstilstand, jf. § 20 andre ledd bokstav a, har skillet mellom psykoselidelser, slik som schizofreni, og personlighetsforstyrrelser stor betydning. Domstolene ser ut å vektlegge de sakkyndiges forståelse av om tiltalte kan diagnostiseres med en psykoselidelse, der schizofrenidiagnosen er vanlig blant de som frifinnes (Gröning og Melle 2022, s. 433-437; Gröning og Melle 2024, s. 185).

Betydningen av sakkyndiges diagnostiske vurderinger er tydelig i en av de saker som har blitt prøvd av Høyesterett, HR-2023-1243-A. I denne saken gjaldt tiltalen 117 tilfeller av trusler mot dommere, statsadvokater, politiadvokater og andre personer som tiltalte skulle ha kommet med mens vedkommende satt i fengsel i Litauen. Lagmannsrettens flertall la, ut fra de sakkyndiges opplysninger, til grunn at tiltalte hadde en «meget alvorlig personlighetsforstyrrelse» som etter forarbeidene ikke skal omfattes av grunnvilkåret «sterkt avvikende sinnstilstand». Et mindretall på stemte imidlertid for frifinnelse og viste til at tiltalte hadde sammensatte diagnoser og utfordringer med svært dårlig fungering, selvskading og lav IQ (Borgarting lagmannsretts dom 18. januar 2023, LB-2022-48655). Høyesterett sluttet seg til hva lagmannsretten hadde funnet bevist om at tiltalte i mange år hadde hatt en psykisk lidelse preget av syns- og hørselshallusinasjoner og paranoide trekk, men uten at symptomene hadde fratatt tiltalte evnen til å vurdere sitt forhold til omverdenen. Høyesterett viste til at det skal mye til for at grunnvilkåret er oppfylt når lovbryteren ikke «var psykotisk i rettslig forstand», og konkluderte med at tiltaltes sinnstilstand ikke kunne betegnes som sterkt avvikende. Høyesterett fremhevet at personlighetsforstyrrelser ikke omfattes av grunnvilkåret om sterkt avvikende sinnstilstand (HR-2023-1243-A, avsn. 54; Gröning og Melle, 2024, s. 185).

Domstolene må alltid selvstendig ta stilling til om tiltaltes tilstand var alvorlig nok for å tilsi utilregnelighet, og må her vektlegge tiltaltes svikt i virkelighetsforståelse og kognitiv funksjonsevne, jf. strl. § 20 tredje ledd. Gjennomgående i de saker som finnes etter lovendringen så er det uklart hvordan disse sviktene forstås rettslig, og hvordan de kobles til tiltaltes psykiatriske diagnoser og symptomer.

En særlig utfordring er hvordan IQ-tester tillegges vekt i domstolenes vurderinger om utilregnelighet på grunn av høygradig psykisk utviklingshemming, jf. strl. § 20 andre ledd bokstav c. Det er en etablert oppfatning at IQ-tester er usikre som må suppleres med nærmere undersøkelser av hvordan tiltalte fungerer. Likevel finnes flere saker der tiltaltes estimerte IQ ser ut å ha hatt stor betydning for hvorvidt vedkommende ble funnet utilregnelig eller ikke (Westrum og Gröning, 2022, s. 214-237). Som forklart ovenfor, så har Høyesterett nå åpnet for at IQ og IQ-tester gis noe mindre betydning for vurderinger om utilregnelighet fremover.

En annen utfordring er at det er variasjon mellom ulike domstoler i hvordan terskelen for utilregnelighet forstås og kobles til sakkyndiges vurderinger. Det finnes også eksempler der domstolene har fremhevet rettslige begrunnelser for hvorfor den tiltalte skal anses utilregnelig eller tilregnelig som ikke direkte kan forankres i loven. Et eksempel finnes i en sak fra Vestre Innlandet tingrett fra 2022. I den saken var en 46 år gammel tiltalt for dobbeltdrap og likskjending. Retten bygget på de sakkyndiges opplysninger om at tiltalte led av paranoid schizofreni og viste til at:

«Knivdrapene og likskjendingene uten noen form for rasjonalt motiv, vitner i seg selv om sterk svikt i virkelighetsforståelse og funksjonsevne. Dette er grusomme handlinger som det er vanskelig å se for seg ville blitt utført av en med normal virkelighetsforståelse og funksjonsevne» (TVIN-2022-171042, s. 6 i utskriftversjon). Mangelen på et rasjonelt motiv ble altså tatt til inntekt for at tiltalte var utilregnelig.

Tilsvarende har Høyesterett som forklart ovenfor vektlagt mangelen på planlegging hos tiltalte som et argument for at vedkommende var utilregnelig. Det kan se ut som at det finnes ideer om utilregnelighet i norsk rett som ikke samsvarer med lovgivers betoning av at sammenhengen mellom tiltaltes tilstand og de lovbrudd som er blitt begått ikke har betydning.

5.2. *Betydningen av sakkyndighet i islandsk rettspraksis*

I likhet med i Norge har de sakkyndige stor betydning i saker om (u)tilregnelighet. Når domstolene vurderer om vilkårene i straffelovens § 15 er oppfylt, bygger de på de sakkyndiges mentalundersøkelser av tiltaltes psykiske tilstand, særlig på gjerningstidspunktet, og hvordan denne tilstanden påvirket hans handlinger. Det skal mye til før at en tiltalt vurderes som utilregnelig, ikke minst fordi det må påvises en årsakssammenheng mellom sykdommen og handlingen. Det finnes mange dommer hvor det har vært tvil om tilregneligheten. I de aller fleste tilfeller er dommerne enige i de sakkyndiges vurderinger, men det finnes også dommer hvor retten har kommet til et annet resultat enn de sakkyndige.

I H 33/1949 brøt tiltalte seg inn i et hus, drepte et spedbarn og skadet dets åtte år gamle søster og mor. En psykiater og Legeutvalget mente at tiltalte var psykopat og henviste til § 16. Høyesterett mente derimot at tiltalte var utilregnelig etter § 15. I den sammenheng viste Høyesterett til tiltaltes psykiske lidelser og anfall både før og etter forbrytelsen, og uttalte at intet annet enn galskap kunne føre til en så grusom handling. Tiltalte forsøkte ikke å skjule overfallene, og det var tilfeldig hvem han rammet. Derfor ble det konkludert med at han var fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger. Han ble frifunnet og dømt til sikkerhetsforvaring etter straffelovens § 62, fordi Høyesterett mente at han utgjorde en betydelig fare for sine omgivelser. Høyesterett fremhever her en rekke argumenter som retten mener viser årsakssammenheng mellom sykdom og handling, og foretar dermed en

selvstendig vurdering av hvilken innflytelse sykdommen har hatt på tiltaltes atferd, uavhengig av de sakkyndiges vurderinger.

I en høyesterettsdom fra 2011 var situasjonen motsatt. Der mente de sakkyndige at tiltalte var utilregnelig, mens Høyesterett vurderte ham som tilregnelig, jf. H 198/2011 (se avsnitt 3.2). I dommen tydeliggjør Høyesterett hvilken rolle dommerne og de sakkyndige har i vurderingen av tilregnelighet. Tiltalte var forelsket i fornærmedes kjæreste og hadde i en periode hatt planer om å drepe ham. Han planla drapet og iverksatte det da anledningen bød seg. Tre sakkyndige mente at den tiltalte var alvorlig psykotisk på gjerningstidspunktet og dermed utilregnelig. Tingretten delte denne oppfatningen og anså tiltalte for å ha vært fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger på gjerningstidspunktet. I Høyesteretts dom heter det at:

«[D]e sakkyndiges vurdering av tiltaltes sinnssykdom kan ikke endres av domstolene. Spørsmålet om tiltalte, på grunn av sin psykiske lidelse, var fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger, er derimot underlagt domstolenes endelige avgjørelse, og de er ikke bundet av de sakkyndiges uttalelser om dette» (H 198/2011, s. 7). Høyesterett vurderte blant annet at tiltalte i lengre tid hadde hatt planer om å drepe mannen og hadde nøye planlagt handlingen for å unngå å bli avslørt og kom til at tiltalte forsto handlingens karakter og var i stand til å kontrollere sine handlinger. Han ble derfor ansett som tilregnelig. Her ser vi altså at tiltaltes planlegging kan innvirke på hvorvidt vedkommende anses tilregnelig eller ikke. Som vi har forklart har også planlegging blitt fremhevet i norsk rett.

I H 201/2014 var det også uenighet mellom de sakkyndige og dommerne om tiltaltes tilregnelighet. Tiltalte, en tenåring, ble dømt for to drapsforsøk, ett hver dag, hvorav det ene var rettet mot en åtte år gammel jente som lekte med en annen jente på stranden. De sakkyndige vurderte at tiltalte hadde psykisk utviklingshemming, autistiske trekk og tegn på frontallappsskade, så § 16 burde anvendes. Under rettsbehandlingen ble det, etter påtalemyndighetens anmodning, oppnevnt to rettspsykiatriske sakkyndige, som vurderte at § 15 burde anvendes. Tingretten fant det betenkelig å fastslå at tiltalte hadde vært helt ute av stand til å kontrollere sine handlinger. Han hadde tenkt på handlingen over tid, gjemt en kniv han skulle bruke, og laget en maske for å dekke ansiktet. Han visste at det han gjorde var galt og viste tegn til anger. Høyesterett vurderte ham som tilregnelig, viste til § 16 og dømte ham til anbringelse i en egnet institusjon. I begge dommene, H 198/2011 og H 201/2014, mente Høyesterett, i motsetning til de (over)sakkyndige, at de tiltalte, som begge hadde planlagt sine handlinger, var tilregnelige på handlingstiden.

Avslutningsvis omtales de to dommer fra lagmannsretten, hvor tiltalte ble ansett som utilregnelige etter § 15 i perioden 2018-2023 (tidligere nevnt i avsnitt 4.2). De viser, hvordan dommerne selvstendig vurderer sammenhengen mellom psykisk tilstand og tiltaltes handlinger. De viser imidlertid også at sakkyndiges diagnostiske vurderinger har stor betydning i denne vurderingen.

Denne artikkel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

I den første saken, L 590/2021, satte tiltalte fyr på et hus hvor det befant seg 13 personer. Tre omkom, mens ti klarte å komme seg ut. Tiltalte ble funnet skyldig i ildspåsettelse, drap og drapsforsøk. Tre sakkyndige vurderte at tiltalte var i en manisk tilstand som følge av bipolar affektiv lidelse og i psykose da han begikk handlingen. Tingretten vurderte, på bakgrunn av dette, at tiltalte var fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger etter § 15, frifant ham, men dømte ham til sikkerhetsforvaring etter § 62. I lagmannsretten forelå det en psykiaters redegjørelse om tiltaltes tilstand etter innleggelse på rettspsykiatrisk avdeling. Lagmannsretten viste til de sakkyndiges vurderinger og la til grunn at tiltalte led av manisk-depressiv lidelse og fortsatt kunne være farlig for seg selv og andre under maniske episoder. På bakgrunn av dette og forbrytelsenes alvor mente retten at det ikke var grunnlag for å avslutte sikkerhetsforvaringen.

I den andre saken, L 186/2022, var tiltalte, som allerede var under sikkerhetsforvaring etter § 62, på spasertur med to sikkerhetsvakter da han tok kvelertak på en gutt som var på vei hjem fra skolen og truet med å skade eller drepe ham dersom vaktene ikke lot ham være i fred. Tiltalte hadde nedsatt kognitiv utvikling og tilpasningsevne, manglet hemninger, hadde en lang historie med trakassering av barn, og ble styrt av primitive impulser. Medisinsk behandling hadde vært forgjeves, og tilstanden hans hadde forverret seg siden han ble funnet utilregnelig i 2015. Psykologisk behandling hadde heller ikke hatt effekt. Han ble vurdert som konstant farlig og fullt ut i stand til å påføre barn alvorlig skade eller drepe dem. Han var ute av stand til å kontrollere sine handlinger, utilregnelig og ville aldri kunne reintegreres i samfunnet. Dommeren vurderte at tiltalte var fullstendig ute av stand til å kontrollere sine handlinger da han begikk forbrytelsen og utilregnelig etter § 15. Han ble derfor frifunnet og dømt til fortsatt sikkerhetsforvaring etter § 62.

6. Diskusjon om likheter/ulikheter

Utilregnelighetsreglene i Norge og på Island, og praktiseringen av disse reglene, er forskjellige på flere måter. Utformingen av reglene er åpenbart ulik, med vesentlig ulike vilkår for utilregnelighet. Den mest grunnleggende forskjellen er at reglene på Island, men ikke reglene i Norge, oppstiller et krav om en årsakssammenheng mellom gjerningspersonens tilstand på handlingstiden og den straffbare handlingen. Til forskjell fra reglene i islandsk rett omhandler vilkårene i norsk rett kun karakteren og alvorligheten i tiltaltes tilstand på handlingstiden. Med tanke på den usikkerhet som ligger i vurderinger om sammenheng mellom tilstand og handling kan hensyn til forutberegnelighet tale for en slik løsning. Men samtidig åpner den norske regelen for stort skjønn og mulig ulikbehandling av gjerningspersoner med psykisk sykdom. I tillegg kan det særlig i lys av Høyesteretts argumenter om planlegging reises spørsmål om årsakssammenheng indirekte vektlegges

også i norsk rett. Etter vårt syn er det viktigste at – og hvordan – reglene klargjør den rettslige relevansen av psykisk sykdom (Gröning, 2025), heller enn hvilke vilkår som brukes.

Det er her også til ettertanke at selv om reglenes vilkår er forskjellig, er det samme typer psykiske sykdommer og tilstander som anses relevante for utilregnelighet. Det dreier seg først og fremst om alvorlige psykosetilstander, med fremtredende psykotiske symptomer og manglende virkelighetsforståelse. Psykisk utviklingshemming anses også relevant på samme måte, med vektlegging av gjerningspersonens IQ, sammen med andre faktorer som tilsier sterkt nedsatt intellektuell fungering. Personlighetsforstyrrelser er eksplitt ekskludert fra bestemmelsenes anvendelsesområde i begge land, men uten at begrunnelsene for det er helt klare. Etter vårt syn er en slik kobling mellom (u)tilregnelighet og diagnostiske kategorier problematisk (jf. våre utgangspunkt i punkt 1 ovenfor).

Sakkyndige har stor betydning i saker om (u)tilregnelighet i begge land, men her er også interessante strukturelle forskjeller. De sakkyndiges rolle er i større grad regulert i Norge enn på Island. I Norge finnes også Den rettsmedisinske kommisjon, som kvalitetssikrer alle sakkyndige erklæringer, mens en slik sentralisert kontroll ikke finnes på Island. Det bør imidlertid bemerkes at også Norge, sammenlignet med mange andre land, i liten grad har en nasjonal organisering av sakkyndigarbeidet. Det finnes ikke egne nasjonale enheter for rettspsykiatriske undersøkelser, slik som Rättsmedicinalverket i Sverige. I internasjonal sammenheng er sakkyndigheten både i Norge og på Island i liten grad organisert, noe som mulig lar seg forklare ut fra landenes størrelse (jf. punkt 2).

Videre er det en forskjell at de sakkyndige i Norge ikke skal uttale seg om rettslige vilkår mens sakkyndige på Island tidvis uttaler seg om rettslige spørsmål, enten på eget initiativ eller etter anmodning fra dommeren. Denne forskjellen er interessant da den kan indikere et sterkere skille mellom juss og psykiatri i Norge – og på dette punkt synes vi at norsk rett har den bedre løsningen. Som vi har forklart virker imidlertid ikke dette skillet helt gjennomført i norsk rettspraksis. Til sist er det også dommeren som avgjør tilregnelighetsspørsmålet. I begge land legges her tydelige begrensinger på de sakkyndiges rolle, til fordel for juridiske argumenter om hvem som er utilregnelig og ikke.

I den forbindelse er det interessant at dommere i begge land har fremhevet samme type argumenter om planlegging i vurderingen av utilregnelighet. Det er også interessant at disse argumentene ikke følger direkte av lovteksten i noen av landene, men synes snarere å reflektere noen underliggende forestillinger om (u)tilregnelighet. Det er som også omtalt ovenfor åpenbart at psykiatriske diagnoser og kategoriseringer av psykisk sykdom har stor betydning både i Norge og på Island – selv om denne betydning ikke går frem av loven, og selv om psykiatriske diagnoser åpenbart ikke er utviklet for strafferettslige formål. Dette reiser spørsmål om hvilken rolle psykisk sykdom faktisk

spiller i vurderingen av utilregnelighet. Er det til syvende og sist andre og normative vurderinger enn de som angår psykiske sykdom som avgjør hvem som skal holdes strafferettslig ansvarlig? Finnes det en rettslig for forståelse om hva utilregnelighet handler om, som styrer utfallet i disse sakene? Og, hvis det er tilfelle, kan det være slik at denne forståelsen er felles på tvers av landene, til tross deres ulike rettsregler og rettssystemer? Vår undersøkelse kan ikke gi noe klart svar på disse spørsmålene, men indikerer at det finnes klare likhetstrekk mellom landenes rettslige forståelse av utilregnelighet. Den indikerer også at det finnes en problematisk diskrepans mellom lovens vilkår og hvordan utilregnelighet blir forstått i praksis.

7. Avsluttende refleksjon

Vi kan på bakgrunn av vår undersøkelse konkludere med at utilregnelighetsreglene og systemene på Island og i Norge er forskjellige på mange punkt, men at utilregnelighet likevel ser ut å avgrenses nokså likt i praksis. De ulike landene har i ulik grad utviklet spesifikke regler og systemer for samhandlingen mellom juss og psykiatri, noe som også avspeiler landenes ulike størrelse og behov. Begge land har også utfordringer med hensyn til vurderingen og håndtering av lovbreakere med alvorlig psykisk sykdom og funksjonsnedsettelse. Slike utfordringer ser også ut til å finnes i rettssystemer over hele verden i dag.

Strafferettens regler og systemer på dette feltet kritiseres også i stadig større grad fra flere ulike faglige perspektiver. Fra et menneskerettsperspektiv reises det for eksempel spørsmål om utilregnelighetsreglene legitimerer diskriminerende særbehandling av lovbreakere diagnostisert med psykiske lidelser. Fra et vitenskapelig perspektiv kan jussens antakelser om psykisk sykdom utfordres for ikke å samsvare med oppdatert medisinsk og psykologisk kunnskap. Fra et samfunnsvitenskapelig og etisk perspektiv kan strafferettens bruk av tvang psykiatri kritiseres. I tillegg handler det om fundamentale spørsmål, om hvordan vi tenker om normalitet og avvik, og om hvem som kan regnes som en ansvarlig gjerningsperson.

Vår undersøkelse peker på en problematisk manglende transparens og kunnskap om hvordan strafferettslig utilregnelighet forstås i praksis. Det finnes i liten grad systematiserte data om hvor mange lovbreakere som vurderes for utilregnelighet i ulike land, utfallet i disse sakene og hvordan disse lovbreakerne ivaretas i strafferettssystemet. Det savnes også kunnskap om likheter og forskjeller mellom land når det gjelder hvordan utilregnelighetsreglene faktisk praktiseres, og hvordan den rettslige relevansen av psykiske lidelser i denne sammenhengen forstås. Disse manglene er problematiske ikke minst med tanke på krav til forutberegnelighet og likhet for loven når det gjelder bruk av straff. Vi håper derfor at vår undersøkelse av Norge og Island kan

inspirere til videre juridisk og komparativ forskning på dette feltet, ikke minst innenfor den nordiske konteksten.

Denne artikkel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

Kontaktoplysninger

Linda Gröning: Linda.Groning@jur.uib.no

Ragnheiður Bragadóttir: rb@hi.is

Litteraturliste:

- Alþingistiðindi, A-deild (Althingstidende, A-del), 1939.
- Baumbach, T. og Elholm, T.: Strafferettens almindelige del, Djøf 2020.
- Bennet, T.: An integrated model for criminal responsibility in action: How Swedish criminal law operates without an insanity defense. *Crim Law Forum*, 2024; 35: 255-287.
- Bragadóttir, R.: Refsiréttur fyrir Lögregluskóla ríkisins (Strafferet for Statens politiskole). Reykjavík 1995.
- Bragadóttir, R.: Nauðgun og önnur brot gegn kynfrelsi fólks (Voldtægt og andre forbrydelser mod menneskers kønsfrihed). Bókaútgáfan Codex. Reykjavík 2018.
- Crewe, B. et al.: Nordic Penal Exceptionalism: A Comparative, Empirical Analysis. *The British Journal of Criminology*, 2/2023, pp. 424-443.
- Frøberg: «De nye reglene om strafferettslig skyldene», *Lov og Rett* 3/2020, s. 167-184.
- Greve, B.: What Characterises the Nordic Welfare State Model, *Journal of Social Sciences* 3/2007, pp. 43-51.
- Gröning, L.: «Tilregnelighet og utilregnelighet: begreper og regler», *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* 2/2015, s. 112-148, <https://doi.org/10.7146/ntfk.v102i2.71818>
- Gröning, L.: Regulating criminal unaccountability: From concepts to defensible legal standards, *BJCLCJ*, 3/2024, s. 1-31.
- Gröning, L., Husabø, E.J. og Jacobsen, J.: *Frihet, forbrytelse og straff* (2019), s. 484-486.
- Gröning, L., Jacobsen, J., Husabø, E.J.: *Frihet, forbrytelse og straff: En systematisk fremstilling av norsk strafferett*, 3. utg. Bergen: Fagbokforlaget 2023.
- Gröning, L.: «Kriminell lavalder – noen utgangspunkter», *Tidsskrift for strafferett* 4/2014, s. 314-332.
- Gröning, L.: Criminal insanity and Mental disorder. Reconsidering the relation. In: Crofts, T., Kennefick, L., Loughnan, A., eds. *The Routledge International Handbook of Criminal Responsibility*, London/New York: Routledge International, 2025, pp. 246-257.
- Gröning, L.: A Normative Compass for Nordic Criminal Law: The Case of Unaccountable Offenders, *Modern criminal law review* 2024, available at <https://crimlrev.net/>
- Gröning, L. og Dimitrova, S.: Criminal insanity in Bulgaria and Norway: Analysing the prospect of a common approach. *International Journal of Law and Psychiatry* 2023, pp. 1-10.
- Gröning, L., Haukvik, U.K., Morse, S. og Radovic, S.: «Remodeling criminal insanity: Exploring philosophical, legal and medical premises of the medical model used in Norwegian law», *International Journal of Law and Psychiatry*, 2022 – <https://doi.org/10.1016/j.ijlp.2022.101776>.
- Gröning, L., Haukvik, U.K. og Melle, K.H.: «Criminal Insanity, Psychosis and Impaired Reality Testing in Norwegian Law», *BJCLCJ* 1/2019, s. 27-59, <https://doi.org/10.15845/bjclcj.v7i1.2879>.
- Gröning, L., Haukvik, U.K., Meynen, G., Radovic, S. Constructing criminal insanity: The roles of legislators, judges and experts in Norway, Sweden and the Netherlands. *New Journal of European Criminal Law*, 2020; 11: 390-410.
- Gröning, L. og Melle, K.H.: Strafferettslig utilregnelighet: Regelavklaring og rolleavklaring, *Jussens venner* 2022; 57, s. 399-441.

Denne artikel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

- Gröning, L. og Melle, K.H.: «En kommentar til HR 2023-1242-A og HR 2023-1243-A: Rettens bruk av diagnoser og planlegging som premiss for (u)tilregnelighet», Jussens venner juni 2024.
- Gröning, L.: «Has Norway abandoned its medical model? Thoughts about the criminal insanity reform post 22 July», *Criminal law review* 3/2021, s. 191 – 202.
- Gröning, L.: «Hvordan skal vi avgjøre om alvorlig sinnslidelse innebærer utilregnelighet? Refleksjoner om lovforslaget i Prop. 154 L (2016 – 2017)», *BJCLCJ* 1/2017, s. 77-85.
- Gröning, L., Ottesen, Ø. og Øverland, K.: «Utilregnelighet hos barn mellom 15 og 18 år: Utfordringer og muligheter», *Tidsskrift for strafferett* 1/2021, s. 3-19, <https://doi.org/10.18261/issn.0809-9537-2021-01-01>
- Hartvig, P., Rosenqvist, R. og Stang, H.J.: Bevisstløshet i strafferettslig forstand i Norge 1981-2000.
- Jacobsen, J.: *Power, principle and progress: Kant and the republican philosophy of Nordic criminal law*. Fagbokforlaget 2024 for en diskusjon om den normative begrunnelsen for den nordiske strafferetten.
- Johnston, L.E., et al, Diminished criminal responsibility: A multinational comparative review, *International Journal of Law and Psychiatry*, Volume 91, 2023, 101919.
- Langbach, T.: «Straffeloven § 20 og rettens skjønnsrom», *Tidsskrift for strafferett* 2/2023, s. 148.
- Mackay, R. and Brookbanks, W., eds. *The Insanity Defense. International and Comparative Perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Melle, K.H.: «Rettspsykiatriske vurderinger», i Aarli, R., et al. (red.), *Bevis i Straffesaker*, Gyldendal Akademisk, Oslo 2015, s. 635 – 676.
- Pakes, F.: Old-fashioned Nordic penal exceptionalism: the case of Iceland's open prisons. *Nordic Journal of Criminology* 2/2020, pp. 113-128.
- Putkonen, H. og Vollm, B., Compulsory psychiatric detention and treatment in Finland. *Psychiatric Bulletin* 2007, pp. 101-103.
- Rosenqvist, R.: *Rettspsykiatri*, 2009.
- Skålevåg, S.: *Tilregnelighet. En historie om rett og medisin*, Pax 2016.
- Statistisk sentralbyrå.
- Sunde, J.Ø.: The history of Nordic legal culture and court culture: The story of what should not have been, but still came to be i L. Ervo, P. Letto-Vanamo, A. Nylund (Eds.), *Rethinking Nordic courts. Ius Gentium: Comparative perspectives on law and justice*, 90, Springer, Cham (2021).
- Tómasson, E.: *Sakamálaréttarfar – Rannsókn, þvingunarráðstafanir* (Offentlig retspleje – Efterforskning, Tvangsindgreb). Bókaútgáfan Codex. Reykjavík 2012.
- Tómasson, H.: *Geðheilbrigðisrannsóknir* (Mentalundersøgelser). Tímarit lögfræðinga, nr. 1, 1954, s. 28-49.
- Träskman, P.O.: «The Golden Age of Nordic Cooperation». Har de nordiska kronjuvelerna kommit på museum? Den nordiska brottskontrollens nutid, dåtid och framtid. *Nordisk Tidsskrift for Kriminavidskab*, 2013, pp. 333-355.
- Tölfræði og skýrslur (Statistik og rapporter), Lögreglan (politiet).
- Westrum og Gröning: Strafferettslig utilregnelighet ved psykisk utviklingshemming – En diskusjon om regelen og praktiseringen av den, *Tidsskrift for strafferett* 2022.
- Þórmundsson, J.: Mat á geðrænu sakhæfi (Om psykisk tilregnelighed). Tímarit lögfræðinga, nr. 1, 1968, s. 21-40.
- Þórmundsson, J.: *Afbrot og refsíabyrgð III* (Forbrydelser og strafansvar III). Háskólaútgáfan. Reykjavík 2004.
- Þórsdóttir, T.H.: *Geðrænt sakhæfi – Sjúkdómur eða samfélagsdómur?* (Psykisk tilregnelighed – sygdom eller samfundsdom?) Óbirt meistaraaritgerð í refsirétti við lagadeild Háskóla Íslands vorið 2025 (upubliceret masterafhandling i strafferet). Leiðbeinandi: Ragnheiður Bragadóttir.

Øverland, K., Douglas, K., Norman, E., og Gröning, L.: Developmental factors in forensic assessments of children over the minimum age of criminal responsibility: A study of forensic reports in Norway 2013-2024, *International Journal of Law and Psychiatry*, Volume 104, 2026, 102154.

Denne artikel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens

Dommer:

Islands Højesteret:

H 33/1949
H 163/1949
H 418/1989
H 8/1998
H 164/2003
H 41/2004
H 198/2011
H 201/2014
H 82/2015
H 75/2017

Norges Høyesterett

Rt. 2008 s. 549
HR-2023-1243-A
HR-2023-1242-A
HR-2025-665-A
HR-2019-653-A

Islands Landsret:

L 18. januar 2019 (432/2018)
L 30. april 2021 (547/2019)
L 21. februar 2020 (552/2019)
L 4. juni 2021 (126/2020)
L 5. november 2021 (105/2021)
L 10. desember 2021 (195/2021)
L 10. juni 2022 (590/2021)
L 10. februar 2023 (186/2022)
L 8. juni 2023 (542/2022)
L 17. mars 2023 (639/2022)
L 24. november 2023 (10/2023)
L 8. desember 2023 (400/2023)

Lagmannsrettene i Norge

Borgarting lagmannsretts dom 28. mai 2021, LB-2021-38187
Frostating lagmannsretts dom 22. november 2024, LF-2024-154424
Borgarting lagmannsretts dom 18. januar 2023, LB-2022-48655

Islands Byretter

Byretten i Reykjanes S-849/2011
Byretten i Nordøstisland S-146/2015
Byretten i Reykjavík S-2781/2021
Byretten i Reykjavík S-246/2025

Norges Tingretter

RG 2012 s. 1153
TVIN-2022-171042

Strafferettslig utilregnelighet

Linda Gröning og Ragnheiður Bragadóttir

Andre kilder

Forskrift om rettspsykiatriske undersøkelser og sakkyndige (FOR-2020-09-30-1921)

Innst. (2018-2019)

Mandat for sakkyndig utredning som grunnlag for rettens vurdering av tilregnelighet og fastsetting av straff under minstestrafen eller til en mildere straffart» (2020), tilgjengelig på <https://sivilrett.no/drk/nyhetsbrev/psyk/nr27>

Ot.prp. nr. 87 (1993-1994)

NOU 2014: 10

Prop. 154 L (2016 – 2017)

Riksadvokatens rundskriv 02/20, <https://www.riksadvokaten.no/document/nytt-rundskriv-om-utilregnelighetsregler/>, om hva de sakkyndige skal utrede

Årsmelding fra Den rettsmedisinske kommisjon, tilgjengelig på <<https://www.sivilrett.no/arasmeldinger.339263.no.html>> besøkt 01.05.2024

Denne artikkel er tildelt
en CC-BY 4.0 licens